

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏZİZƏ HÜSEYN qızı XANÇOBANİ ƏHRƏNCANİ

**MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR
(Orta əsr Azərbaycan fars və ingilis ədəbi
nümunələri əsasında)**

10. 02. 19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2011

Dissertasiya AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkdilli abidələrin tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Məmməd Musa oğlu Adilov

filologiya elmləri doktoru

Rəsmi oponentlər:

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

Faidə Davud qızı İsayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrası

Müdafiə “_15_” _____ 12_____ 2011-ci il saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik institutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların (növbədən kənar) müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az.1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti,31,V mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar

Avtoreferat “_” “_____” 2011-ci ildə göndərilmişdir

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Q.İ.Məşədiyev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ümumi dilçilik problemlərinin nəzəri konsepsiyalarının yeni elmi baxışlar müstəvisində təkamülü və dil hadisələrinin daha dərinə və əhatəli dərki üçün eyni və müxtəlif auləyə mənsub olan dillərin konkret materialları üzərində araşdırma aparmaq olduqca mühümdür. Ayri-ayrı dillərin müxtəlif səviyyələrdə – fonetik, leksik və qrammatik, müqayisəli tədqiqi və tipologiyası isə müasir dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Eyni dil kateqoriyalarının iki və ya üç dil materialları əsasında öyrənilməsi araşdırıcıya mövzunun daha geni müstəvidə mənuimsənilməsinə imkan verir. Burada söhbət sadəcə həmin kateqoriyaların mexaniki və formal müqayisəsindən getmir. Bir çox ümumi dil vahidlərinin müxtəlif dillərdə təzahürlərinin tədqiqi formal qrammatik üsürlərin dildəki funksional əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Həmin üsürlər ayri-ayrı dillərdə müxtəlif olsalar da onların daşdığı funksional dəyərlər yaxın və eyni ola bilər.

Sözügədən mövzuların tarixi aspektdə araşdırılması ayri-ayrı dillərin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə keçdikləri tarixi inkişaf və təkamül mərhələlərinin aydın elmi mənzərəsini yaratmağa imkan yaradır. Bu istiqamətdə tədqiqat işləri adətən müəyyən tarixi dövrlərdə yaranan mətnlər əsasında aparılır. Həmin mətnlər bu və ya digər baxımdan ədəbi dil normalarının təşəkkül prosesini əks etdirir.

Dissertasiya işində Azərbaycan, fars və ingilis dillərində Orta əsrlər (XIV-XVI) poetik nümunələri əsasında ismi birləşmələrin struktur özəllikləri araşdırılır. Həmin dövrün poeziyası hər üç ədəbi dilin cıllanmış və yetkin təkamül dövrünün zirvəsini əks etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzulinin, İran ədəbiyyatında Hafız Şirazinin və ingilis ədəbiyyatında isə Vilyam Şekspirin bədii irsi Orta əsr poetik dilinin bütün dil-üslub incəliklərini özündə birləşdirən zəngin xəzinə kimi dəyərləndirilir.

Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər: Şərqdə elmlərin təsnifatını verən ilkin müəlliflərdən biri Əbu Nəsr əl-Farabi “Ehsaül-ümum” əsərində elmləri beş böyük sahəyə bölmür, burada dilçilik elmini birinci sırada yerləşdirir və onun yeddi bölməsini göstərir¹. Ümumiyyətlə, Şərqdə filologiya ilk növbədə dilçilik, daha doğrusu lüğətçilik və qrammatika bölmələrinin yaranması ilə təşəkkül mərhələsinə qədəm qoymuşdur².

¹ Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдаллах ал-Хорезми. М. Наука.1988.с.41

² Ахведиани В.Г. Арабское языкознание средних веков. «История лингвистических учений»(Средневековый Восток) Л. Наука. 1981.с.53-56

Şərqdə dilçilik elminin zəngin tarixi və mühüm qaynaqları vardır və ərəb dilçiliyi sonralar Avropa dilçilik elminin təşəkkülünə müsbət təsir göstərmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, eyni sistemli dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri məsələsi və dilçilikdə tarixi-müqayisəli metod ilk dəfə məhz Şərqdə, məşhur türkoloq Mahmud Kaşqari tərəfindən irəli sürülmüşdür.³ Bəllidir ki, Azərbaycan dili türk, fars və ingilis dilləri isə hind-Avropa dil qruplarına daxildir. Təbiidir ki, bu dillərin strukturunda müəyyən tipoloji oxşarıqlarla yanaşı, bir çox fərqli cəhətlər mövcuddur. Bundan başqa, eyni dil ailəsindən olan hər bir dil öz təbii və tarixi inkişaf mərhələlərində müxtəlif fonetik, leksik və qrammatik dəyişiklərə uğrayır və özünəməxsus təkamül prosesi keçirir. Ədəbi dildə bu proses daha geniş və qabarıq şəkildə özünü büruzə verir ki, bu prosesin konkret nümunələr əsasında təhlili bir çox ümumi dilçilik problemlərinin daha mükəmməl qavranmasına imkan yaradır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi və yeniliyi. İngilis, fars və Azərbaycan dilində söz birləşmələri haqqında bir sıra tədqiqat işləri görülmüş, ayrıca kitab və monoqrafiyalar nəşr edilmiş və bu bərdə bir sıra ümumi qrammatika kitablarında bəhs açılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində həmin mövzuya həsr edilmiş müstəqil tədqiqat işi daha çox diqqəti cəlb edir⁴. Qeyd edək ki, rus dilçiliyində sintaksis üzrə nəzəri konsepsiyalar önəmli yer tutduğundan, həmin məktəbin qaynaqlarından faydalanan Azərbaycan dilçiləri bu yöndə dəyərli tədqiqat işləri aparmışlar. Fars dilçiliyində söz birləşmələri üzrə keçmiş sovet elmi məkanında, Avropada və İranda müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, onların təsnifatı verilmiş, strukturu, növ və xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Burada daha çox ənənəvi izafət tərkiblərinin quruluş və növlərindən bəhs edilmiş, qeyri-izafət birləşmələr ayrıca tədqiq edilməmişdir. İngilis dilçiliyində söz birləşmələrini araşdırılması gec başlanmış, Qərbdə aparılan tədqiqatlarda isə həmin sintaktik vahidin tərifli təzadlı və fərqli olmuşdur⁵. Ona görə ingilis dilçiliyində söz birləşməsi məfhumunun özünün elmi-nəzəri baxımdan dəqiqləşməyə ehtiyacı vardır.

Eyni dil ailəsinə mənsub olan fars və ingilis dillərinin ümumi leksik və qrammatik strukturunda yaxın və oxşar cəhətlər çox olsa da, islamdan

³ Кононов. А.Н., Нигмашов Х.Г. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. «История лингвистических учений. Средневековый Восток» Л.. Наука. 1981.s.153

⁴ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. BDU.1992

⁵ Иванова И.П., Булакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М. Высшая школа. 1981.s. 101

sonra formalaşan yeni fars ədəbi dilində ərəb və türk ünsürlərinin, eyni zamanda dilin öz inkişaf dinamikasının təsiri ilə bir çox dəyişiklər yaranmışdır. Eyni zamanda vahid sivilizasiya məkanında yaşayan farsdilli və türkdilli xalqların dil və ədəbiyyatının bir-birinə qarşılıqlı təsiri daha geniş vüsət almışdır⁶ Məhəmməd Füzulinin həm türkcə, həm də farsca mükəmməl Divanının poetik dil və üslub baxımından ayrıca şəkildə geniş tədqiqata cəlb edilməsi bu tip araşdırmaların önəmini göstərir⁷.

Maraqlı haldır ki, fars poetik dilində işlənən bir çox təşbih, məcaz və istiarə tipli izafət birləşmələri bədii obraz şəklində eynilə olduğu kimi Azərbaycan şeir dilində də işlənir. Başqa bir yandan, bu sayaq araşdırmaların poetik mətnlər üzərində aparılması istər-istəməz üslubiyyət problemləri, dil ilə ədəbiyyatın ortaq kəsişmə nöqtələri diqqət mərkəzində dayanır⁸.

Bu problemin daha uğurlu tədqiqi və həlli üçün ən münasib metodlardan biri keçən əsrdə yaranmış strukturalizm və linqvistik poetika kimi yeni nəzəri konsepsiyaların irəli sürdüyü prinsiplərdən yararlanmaq mümkündür⁹.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Azərbaycan, fars və ingilis poetik dil nümunələri əsasında ismi birləşmələrin növ və struktural modellərini vermək, onlar arasında yaxın və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə yetmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan, fars və ingilis dillərində ismi birləşmələrin ümumi quruluşunun elmi mənzərəsini vermək;
- həmin birləşmələri struktur baxımdan geniş təsnifatını vermək, onların növlərini və yarımnovlərini müəyyənləşdirmək;
- ismi birləşmələri təşkil edən komponentlərin sırasını və nitq hissələri üzrə modellərini müəyyənləşdirmək;
- həmin metodologiya və prinsiplər üzrə üç dildə işlənən ədəbi nümunələr əsasında ismi birləşmələrin tipologiyası, onların struktur modellərini müəyyənləşdirmək;
- poetik dildə işlənən ismi birləşmələrin ortaq və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq;

⁶ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Azərbaycan Elmlər Akademiyası. Bakı. 1962.s.7

⁷ Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı. Maarif. 1996; . Əlibəyli Ş. Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər. Bakı. 2008

⁸ Виноградов В.В. О теории художественной речи. М., Высшая школа. 1971.s.170

⁹ Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. Перевод с франц. А.А.Холодовича. М., Прогресс. 1977.s.54

– klassik ədəbi nümunələri üzrə üç dildə işlənən ismi birləşmələrin dil-üslub və liqvo poetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XIV-XVI əsr Azərbaycan, fars və ingilis dilində olan ədəbi nümunələr təşkil edir. Üç dilin ədəbi nümunələrində işlənən ismi birləşmələrin srukturunun və liqvo poetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili isə işin predmetini özündə əks etdirir.

Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan, fars və ingilis dillərində ismi birləşmələrin klassik ədəbi nümunələr üzərində tədqiqi hər üç dilin sintaktik quruluşunun tipologiyasına imkan yaradır. Araşdırma prosesində orta çağlarda Azərbaycan və fars ədəbi dilinin sintaktik vahidlərinin qarşılıqlı təsiri məsələsi də gündəmə gəlir və bu istiqamətdə müəyyən nəzəri müddəalar irəli sürməyə imkan yaradır. **İşin praktiki əhəmiyyəti** ondan ibarətdir ki, onun materialları və nəticələri Azərbaycan, fars və ingilis dillərinin tədrisində və hər üç dildən tərcümə prosesində istifadə edilə bilər.

Araşdırmanın əsas qaynaqları Orta əsrlər Azərbaycan, fars və ingilis dili ədəbi nümunələrinin yetkin dil-üslub və poetik biçiminə salındığı XIV-XVI yüzilliyin lirik poeziyasından ibarətdir ki, buraya Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Hafiz, Cami, Şekspir və s. klassiklər daxildir.

İşin nəzəri-metodoloji əsasları. İstər eyni, istərsə də müxtəlif sistemlərə aid olan dil vahidlərinin müxtəlif səviyyələrdə struktur özəlliklərinin təhlili müasir filologiya və xüsusilə də dilçilik elminin aktual nəzəri problemləri sırasında. ¹⁰ Eyni zamanda müqayisəli yanaşma və tipologiya mühüm metodologiya kimi tanınır. Burada eyni zamanda strukturalizm, transformasiya və liqvo poetikanın nəzəri metodlarından istifadə edilir. ¹¹ Bütün bu proseslər dilçilik ilə ədəbiyyatşünaslığın bir araya gələrək bədii mətnin üslubi-poetik strukturunun sistemli təhlilinə zəmin hazırladı.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin xarici ölkələrin və Azərbaycanın elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi 12 məqalədə və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi elmi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

¹⁰ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Под ред. Б.А. Серебrenникова. М. Наука. 1972.с.5-7

¹¹ Пражский лингвистический кружок. Сборник статей. Под ред. Н.А. Кондрашова. М. Прогресс. 1967 .с.3-5

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Azərbaycan, fars və ingilis dillərində ismi birləşmələrin ümumi quruluşu” adlanan birinci fəslində öncə söz birləşməsinin müasir dilçiliyin nəzəri konsepsiyaları baxımından ümumi anlamı, hər üç dilin tədqiqində bu məsələnin qoyuluşu və dəyərləndirilməsi araşdırılır.

Söz birləşməsində bir yandan söz kimi nominativ funksiya, o biri tərəfdən isə cümlə kimi sintaktik əlaqə diqqəti cəlb edir. Bu birləşmə ən azı iki söz arasında qeyri-predikativ sin-taktik əlaqə əsasında formalaşan, intonasiya bütövlüyünə malik nominativ və sintaktik konstruksiya kimi diqqəti cəlb edir.

Söz birləşməsinin sintaktik bir konstruksiya kimi formal baxımdan təşkili və quruluşunda bir neçə önəmli cəhəti ayırd etmək olar: a. söz birləşməsinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə; b. söz birləşmələrinin komponentlərinin tərkibi; c. birləşmədə komponentlərin yeri və sırası.

Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi bir neçə yöndə özünü göstərir: uzlaşma, yanaşma, idarə¹². Azərbaycan dilçiliyində tabelilik və tabelilik əlaqəsi fərqli şəkildə özünü göstərir¹³. Bəzən həmin əlaqələr bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olur. Q.Kazımov haqlı olaraq yanaşma-uzlaşma, uzlaşma-idarə münasibətinin bir-birini tamamladığını nəzərə çatdırır¹⁴.

Birinci fəslin **ilk paraqrafında** Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin ümumi quruluşu və növləri, onların modelləri araşdırılır. Bəllidir ki, burada söz birləşməsinin müasir elmi tələblər səviyyəsində sistemli tədqiqi M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, Q.Kazımov və s.-nin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin əsas tərəfə görə təsnifatında üç növ – ismi, feli və zərf birləşmələri ayırd edilir və bunlar arasında ismi birləşmələr xüsusi yer tutur. Sonuncular öz növbəsində üç əsas dəstəyə – birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə bölünür.

1.1.A. Birinci növ təyini birləşmələr iki komponentdən ibarət olub birinci tərəf ikincinin mənasını konkretləşdirir, onu hal, vəziyyət, keyfiyyət, miqdar və s. baxımdan təyin edir.

¹² Современный русский язык. Под редакцией В.А.Белошапковой. М. Высшая школа. 1981.s.382

¹³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. 5-ci cild. Bakı. Nurlan. 2008.s.48-49

¹⁴ Kazımov Q. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi. Seçilmiş əsərləri.VIII c. Bakı. Nurlan. 2010.s.156-160

Təyini söz birləşmələrinin mümkün modellərini onları təşkil edən komponentlərinin tərkibi və eyni zamanda tərəflərin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasından asılı olaraq müəyyənləşdirmək olar. Bu məsələdə sistemli bir yanaşma yoxdur. Məsələn, Y.Seyidovun monoqrafiyasında ismi birləşmələr növündən asılı olmayaraq ümumiyyətlə tərəflərinə görə çox işlənən (isim+isim, sifət+isim, əvəzlik+isim və say+isim) və az işlənən (isim+say, əvəzlik+say, əvəzlik+sifət, sifət+sifət) kimi modellərə bölünür, birinci növ təyini söz birləşmələrinin isə beş əsas modeli qeyd olunur: isim+isim, sifət+isim, say+isim, əvəzlik+isim, feli sifət+isim¹⁵. Q.Kazımov isə birinci növə aid edilən yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrdə isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlərin isimlərlə yanaşmasını göstərir¹⁶.

Komponentlərin sırası və tərkibi baxımından bu birləşmələrin on iki modeli diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilçiliyində çoxkomponentli birləşmələrin modelləri verilmir. Ona görə dissertasiyada həmin model verilmişdir.

1.1.B. İkinci növ birləşmələrdə formal cəhətdən birinci tərəf şəkilçisiz olur, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: dağ çiçəyi, bulaq suyu¹⁷.

Genişlənmiş mürəkkəb variantda təyin edən tərəfin sırası genişlənebilir və əlavələr onun önündə gəlir.

1.1.C. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və daha çox konkretlik və müəyyənlik bildirir (şəhərin mərkəzi, zamanın hökmü)¹⁸. Y.Seyidovun monografiyasında üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinə görə konkret modelləri verilmir, Q.Kazımov isə birinci tərəfə görə isim+isim, sifət+sifət, say+əvəzlik, əvəzlik+əvəzlik, feli sifət+isim, məsdər+isim, zərf+isim və ikinci tərəfə görə yenə isim+isim, isim+sifət, isim+say, isim+əvəzlik, isim+məsdər, isim+feli sifət, isim+zərf modellərindən bəhs edir¹⁹.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri üzrə genişlənmiş variantlarda əlavə edilən sözlər həm birləşmənin iki əsas komponenti arasında, həm də birləşmənin əvvəlində gələ bilər.

¹⁵ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. BDU.1992.s.181

¹⁶ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili..s.48

¹⁷ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri..s.181

¹⁸ Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri.s.183

¹⁹ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili.s.50-51

Birinci fəslin ikinci paraqrafı **Fars dilində ismi birləşmələrin modellərinə** həsr olunmuşdur. Maraqlı haldır ki, fars dili qrammatikasının, yeni elmi-nəzəri əsaslarla öyrənilməsi prosesi İranda deyil, ondan xaricdə başlamışdır. Ümumiyyətlə, fars dilinə aid yazılmış əvvəlki dərslik və kitablarda sintaksisin mühüm tərkib hissəsi kimi söz birləşməsi bölməsinə ayrıca yer ayrılmır, izafət isə ümumi qrammatik kateqoriyaların sırasında verilir. Hətta fars dilinin sintaksisinə həsr edilmiş L.S.Peysikovun kitabında felı sifət tərkibləri də izafət bölməsinin sırasında verilmişdir²⁰.

1. Komponentlərin sırası və qrammatik-sintaktik əlaqənin xarakterinə görə ismi birləşmələrin növləri:

1. a. İzafət tipli birləşmələr;
1. b. Yanaşma tipli birləşmələr.
2. Komponentlərin sayına görə növlər:
 2. a. İki komponentli sadə birləşmələr;
 2. b. Çoxkomponentli mürəkkəb tərkiblər.

Bundan əlavə, fars dilində bir sıra mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar vardır ki, onlarda həm izafət, həm də yanaşma tipli birləşmələr yan-yanaya işlənir.

1.2.1. İzafət birləşmələri: izafət azı iki sözdən təşkil olunur və ismi birləşmələr sırasına daxildir, bir tərəf o biri tərəfi təyin edir, onlardan birincisi – əsas tərəf “muzafun əleyh”, ikincisi – asılı tərəf “muzaf” adlanır²¹. Əbdürrəhim Humayunfərruxun göstərdiyi kimi, fars dilçiliyində izafət həm morfologiyada, həm də sintaksisdə öyrənilir və onun srtukturunda üç ünsür çıxış edir: a) əsas tərəf, b) asılı tərəf, c) iki tərəf arasında mənə bağlılığı²²

Maraqlı haldır ki, fars dilində izafət həm də bu dilin öz qədim ənənələrindən irəli gəlir²³. Bununla belə, yeni fars dilində izafət birləşmələrinin rəngarəng modellərinin geniş şəkildə işlənməsi bu dilə ərəb ünsürlərinin təsiri ilə izah olunur.

Doktor Moin izafətin ifadə etdiyi əsas münasibətləri nominativ, assoativ, genitiv, ablativ, lokativ, instrumentiv və lokativ kimi dəyərləndirir.²⁴ Ayrı-ayrı müəlliflər izafətin mənaca növlərini müxtəlif göstər-

²⁰ Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. М. ИМО. 1959.с.74-89

²¹ 19. اضافه. دکتر محمد معین. تهران: انتشارات امیر کبیر. 1370. ص. 839

²² دستور جامع زبان فارسی. عبد الرحيم همایونفرخ. تهران: علمی. 1364. ص. 8-9

²³ اضافه. دکتر محمد معین. ص. 8-9

²⁴ Həmin qaynaq.s.5

sələr də onların çoxu üst-üstə düşür. İzafətin əsas növləri bunlardır: aidiyyət bildirən izafət (تخصیصی), mənsubiyyət (نسبی), səbəbiyyət izafət (علت), malikiyyət (ملکی), növ və cins bildirən bəyani (بیانی), izahedici (توضیحی), vəsfi növ (وصفی), poetik dilə xas təşbeh (تشبیہی), məcaz və istiarə (مجازی و استعاری) və analogiya növü (اقترائی).

İzafət birləşməsi komponentlərin sayına görə bir neçə struktur tipə bölünə bilər: bir nüvə+bir təyin, bir nüvə+iki və çox təyin, iki və çox nüvə+bir təyin, iki və çox nüvə+iki və çox təyin. İzafət birləşməsində komponentlərin əsas və asılı tərəflər (nüvə və təyin) üzrə say tərkibi:

1. Bir nüvə+bir təyin: باغ البالو، میوه خوشمزه
2. Bir nüvə+iki təyin: زن و شوهر جوان، گل و سنبل خوشبو
3. İki nüvə+bir təyin: سعی و تلاش مکرر، زمینه و مقدمه اصولی
4. İki nüvə+iki təyin: زدیگان و دوستان صمیمی و مهربان، اقدامات و تدابیر مستمر و پیگیر

İsmi birləşmələrin strukturunda nüvənin mənasını təyin edən, açıqlayan və tamamlayan asılı sözlər iki dəstəyə ayrılır ki, onlardan birincisi öndə gələn, ikincisi isə sonda gələn asılı sözlər (vabəste) adlanır. Asılı tərəf kimi çəxəş edən söz qruplarına isimlər, sifətlər, sıra sayları, şəxs əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, atributiv məna bildirən zaman və məkan zərfliyi, feli sifətlər, qoşmalarla işlənənək bənzətmə əlaqəsi bildirən sözlərlər daxildir.

1.2.2. Qeyri-izafət və ya yanaşma tipli birləşmələr: Bu birləşmələrdə Azərbaycan dilində olduğu kimi öncə təyin, sonra nüvə gəlir.²⁵ N.Hatəmi qısa qrammatik öçerkində həmin birləşmənin sadə növünün 9 modelini müəyyənləşdirmişdir. İran dilçiləri asılı tərəfi “vabəstələr” adlandırır ki, buraya aşağıdakı sözlər daxildir: işarə əvəzlilikləri, miqdar və sıra sayları, qeyri-müəyyən və sual əvəzliliklər, ad, ləqəb, rütbə və qohumluq münasibəti bildirən söz qrupu (دکتر، خاله، عمو، میرزا، مشهدی، اجی، خانم).²⁶ Qeyri-izafət tipli birləşmələrin əsas modelləri bunlardır: isim+isim, işarə əvəzliyi+isim, say+isim, sifətin üstünlük dərəcəsi+isim, sual əvəzliyi+isim, qeyri-müəyyən əvəzlik+isim,

İzafətdə olduğu kim, yanaşma növdə komponentlərin sayı üç və daha çox ola bilər: numerativ sözlər+say+isim, miqdar sayları+ölçü və

²⁵ Hatəmi N.M. Fars dilinin qısa qrammatikası. Farsca-Azərbaycanca lüğət. Tərtib edən: Professor Nəyyer zaman (Şəqəfi) Hatəmi.Tehran. Nəşr.1998. 2-ci cild.s.993-994; Rüstəmovə Təhminə. Fars dili. Redaktor: Əli Əsgər Şerüst. Tehran. 1997.s.132

²⁶ 58. s. 1386. دستور زبان فارسی. (2). حسن انوری. دانشگاه پیام نور.

çəki bildirən sözlər+iaim, işarə əvəzliyi+say+isim, işarə əvəzliyi+“həme” qeyri-müəyyən əvəzliyi+isim, qeyri-müəyyən əvəzlik+isim+isim və s. Qeyri-izafət ismi birləşmələrinin böyük bir qimi qonşuların köməyi ilə düzəlir və bu birləşmələr yanaşma növə oxşayır.

1.2.3. Mürəkkəb tipli birləşmələr: Fars dilində ismi birləşmələrin bir qrupunda izafət və yanaşma tipli birləşmələr bir-birinə qovuşaraq mürəkkəb konstruksiya təşkil edir və buradan da sözlərin bir-biri ilə sintaktik əlaqəyə girmək imkanları aşkar olur.

1.3. İngilis dilində ismi birləşmələrin ümumi quruluşu

Qərbdə söz birləşməsi sintaksisin mühüm vahidi kimi rus dilçiliyindən xeyli sonralar işlənməyə başlamışdır. Burada uzun illər söz birləşməsinin sabit termini formalaşmamış, öncə “phrase” sonra “word group” və “word cluster”, sonra yenidən fraza termini gündəmə gəlmişdir²⁷. İngilis dilində söz birləşməsinin fərqli izahı vardır, onların təsnifatı da müxtəlifdir və burada söz birləşməsi “phrase” məfhumu ilə verilir. Bir sözdən artıq tərkib hissəsi olan birləşmələr “kompleks fraza” kateqoriyasına daxil olur ki, bu baxımdan “childs toy”, “brick house”, “carefully painted screen”, “two pedals of bike” kimi misallar bizim anladığımız əsl söz birləşməsi sayıla bilər.²⁸

Burada fraza məfhumu həm bir söz, nəm də iki və daha çox sözdən ibarət tərkibə şamil edilir.²⁹ Deməli, söz birləşməsinin birləşmənin bütöv anlamını “complex noun phrase” termini ilə vermək elmi baxımdan daha doğrudur.³⁰ Deməli, ingilis dilçiliyində kompleks fraza termini bizim anladığımız söz birləşməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Burada əsasən beş növ birləşmə ayırd edilir.³¹

İngilis dilində ismi birləşmələrin əsas komponenti olaraq isim, nominativ sifət, əvəzlik və say kimi nitq hissələri ola bilər³².

İsmi birləşmələrdə asılı tərəf üç böyük söz qrupundan ibarətdir: öndə gələn determinativlər, (determiners), öndə gələn təyinedicilər (pre-

²⁷ Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М. Высшая школа. 1981.s.100-103

²⁸ Perrine Laurence. Literature Poetry the elements of Poetry.Southern Methodist University 1943.s.253

²⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Phrase>

³⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Phrase_structure_rule

³¹ Greenbaum Sidney. The Oxford Reference Grammar. 2nd. ed. Oxford University press. Inc. USA. 2000.s.196; Parrott Martin. Grammar for English Language teachers. Cambridge University Press. 2000.s.253

³² Greenbaum Sidney. The Oxford Reference Grammar.s.197

modifiers) və əsas komponentdən sonra gələn təyinedicilər (postmodifiers).

1.3.1. Determinerlər: Öndə gələn həmin söz qrupu təyinedici funksiya daşımaqla ismi birləşmələrdə əsas tərəfin – nüvənin miqdar, keyfiyyət və başqa xüsusiyyətlərini müəyyən edir³³. Onlar üç əsas qrupa bölünür: a) ön determinerlər; b) orta (mərkəz) determinerlər; c) son determinerlər.

A. Ön determinerlər dörd qrupdan ibarətdir: -all, both, half. tipli qeyri-müəyyən əvəzlilik və determinerlər, çoxyönlü təyinedicilər (multipliers), “half” (yarı) sözü istisna olmaqla kəsr bildirən ibarələr, ekspressiv mənə bildirən **what** sözü.

B. Orta determinerlər: artikllər³⁴, işarə əvəzlilikləri: (those, these, that, this), mənsubiyyət bildirən possessiv təyin-edicilər (my, your, his, her, its, our, their), sual determinerləri (whose, what, which)³⁵, ismi relyativ təyinedicilər (which, whichever, whichever, what, whatever, whatsoever, whoce-ver), şərti determinerlər: whichever, whatever, whosoever), qeyri-müəyyən determinerlər;

C. Son determinerlər miqdar və kəmiyyət bildirən miqdar sayları, ilkin sıra sayları, ümumi sıra sayları, ilkin kəmiyyət göstəriciləri.

1.3.2. Premodifierlər: Premodifierlər sifət, sifət tipli tərkiblər, isim və ya ismi tərkiblər, keçmiş və indiki zaman feli sifətləri (-ed, -ing), mənə bütövlüyü yaradan ismi tərkiblər (genitive noun phrases), saylar, prepozitiv tərkiblər və zərflərdən ibarət olub “tamamlayıcı” və ya “təkmilləşdirici” funksiya daşıyır.³⁶

1.3.3. Postmodifierlər: əsas tərəfdən sonra gələn asılı söx qrupları əksər dilçilər tərəfindən postmodifier adlandırılır. Bütün hallarda birləşmədəki yerindən asılı olmayaraq modifier əsas tərəfin mənasını müəyyənləşdirir və izah edir. Martin bunları modifikasiya funksiyasına görə dəyərləndirir.³⁷ Bəzi elmi internet saytlarında “postmodifier” əvəzinə “post descriptive phrase” ifadəsi, bəzi saytlarda isə “post heading string”³⁸ sözü işlənir.

³³ <http://www.polysyllabic.com/?q=navigating/nounphrase/structure/determinative>

³⁴ Greenbaum Sidney. The Oxford Reference Grammar.s.108

³⁵ Greenbaum Sidney. The Oxford Reference Grammar.s.127,136

³⁶ Richards Jack C., Platt John, Platt Heidi. Longman Dictionary of Language and Applied Linguistics. 2nd. ed. Longman Group UK limited. 1992.s.234

³⁷ Hewings Martin. Advanced Grammar in use. Cambridge University press. USA. 1999. s.89

³⁸ <http://www.informatics.sussex.ac.uk/research/group/nlp/gazdar/briscoe/gpsg.html>;

http://en.wikipedia.org/wiki/Grammatical_number;

http://en.wikipedia.org/wiki/phrasal_verb

Postmodifiyerlər aşağıdakı söz qruplarını əhatə edir: prepozitiv tərkiblər (prepositional phrases), relyativ tərkiblər (finite relative clauses), relyativ –ing feli sifət tərkibləri, relyativ –ed feli sifət tərkibləri, relyativ məsdər (to) tərkibləri, əvəzləyici tərkiblər (Appositive finite clause), zərf və ya zərf tərkibləri, sifət və ya sifət tərkibləri, ismi tərkiblər, müqayisəli konstruksiyalar (comparative construction).

İkinci fəsil “Azərbaycan, fars və ingilis ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin struktur modelləri” adlanır və burada ilk dəfə olaraq hər üç dilin Orta əsrlər ədəbi nümunələrində işlənən ismi birləşmələrin struktur modelləri və təsnifatı verilir.

2.1. Azərbaycan klassik ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin modelləri. Azərbaycan dil tarixinə həsr edilmiş əsərlərdən Hadi Mirzəzadə, Əvəz Sadıxov söz birləşmələrinin əsas tədqiqatçısı kimi tanınan Y.Seyidov da təbiidir ki, müasir dil üzərində işlədiyi üçün keçmiş ədəbi nümunələrə ara-sıra işarə etmişdir. Tanınmış dilçi Q.Kazımovun əsərlərində də klassik ədəbi dildən maraqlı faklar gətirilir. T.Hacıyevin göstərdiyi kimi, klassik ədəbi nümunələrdə söz birləşmələri: həm milli təyini söz birləşmələri (ala gözlər, qara saç, doğru söz, eşq odu) həm də əcnəbi konstruksiyalar (gülü-əhmər, yövmül-hesab) kimi işlənir³⁹. Artıq 19-cu əsrdən milli strukturlu söz birləşmələri üstünlük təkil etməyə başlayır.⁴⁰

Azərbaycan poetik nümunələri üzrə ismi birləşmələrin növ və modelləri müasir normativ qrammatika üzrə verilən təsnifatla uyğun gəlir, lakin. həmin modellərdə özünəməxsus xüsusiyyətlər də üzə çıxır.

2.1.1. Təyimi söz birləşmələri üzrə modellər.

A. Birinci növ təyini söz birləşmələri əsasən iki və üç komponentdən ibarətdir və bir sıra hallarda daha çox komponentdən təşkil olunur. Komponentlərin tərkib və sırası baxımından:

A. ikikomponentli birləşmələr:

1. İsim + isim, çox işlənən işarə əvəzliyi (bu, ol, şol, öylə) + isim modeli;

Çaki-sinəmdən könül çıxdıqca şad olsam nola,

Öylə afətdən yaqasın qurtaran olmazmı şad? (F. 113)

2. Qeyri-müəyyən əvəzlik hər + isim, qamu + isim:

Hər dua qılsam, təvəqqüfsüz olurdu müstəcab,

Hər təmənnə eyləsəm, ehmalsız məqdur idi (F. 305)

³⁹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi.s.112

⁴⁰ Kazımov Q. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi.s.155

3. Sifət + isim:

Köhnə dünya yeni xələt geydi bu mövsümdə uş,
Çöhrəsi dövrü bu gün nəqşü nigar oldu yenə (N.54)

4. Say+ isim modeli də geniş işlənən birləşmələrdəndir:

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağılən,
Mən qoparıb salmışam min daği bir dırnaqılən. (F.274)

A. Üç komponentli birləşmələr:

1. İşarə əvəzliyi + sifət + isim:

Ləbin sirrın gəlib göftarə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor. (F. 151)

2. İşarə əvəzliyi + keçmiş zaman feli sifəti +isim:

Bərgi-nəsrin üzrə, Ya Rəbb, sol düzülmiş incilər,
Sühhdən vaxtında düşmüş çeymi, ya tərdənmidir?

B. Dörd komponentli birləşmələr təbiidir ki, nisbətən az işlənir və onlarda komponentlərin tərkibi və sırası müxtəlifdir:

Ahu gözlü bir sənəm aslanları seyd eyləmiş,

Ey müsəlmanlar, ahü şiri şikar etmək nədir? (X.96)

Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların bir qisminə yanaşma növ birləşmələrdə birinci və ya ikinci tərəf olaraq izafət tərkibi işlənir. Belə birləşmələrdə izafət və qeyri-izafət birləşmə yan-yana gələ bilir və həmin maraqlı struktur Orta əsrlərin ədəbi dilinə xas üslubi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

B. İkinci növ təyini söz birləşmələri. Klassik şeirdə işlənən bu növ birləşmələr öz strukturu, komponentlərin sayı və tərkibi, həm də işlənmə səviyyəsinə görə digər növlərdən nisbətən geridə qalır. Maraqlı haldır ki, belə birləşmələr Füzuli qəzəllərində daha çox işlənmiş, Xətayi ikinci və Nəsimi üçüncü yeri tutur. Burada iki komponentli birləşmələr daha çox işlənir:

Qəbrim daşına kim, qəm odundan zəbanədir,

Tən oxun atma kim, xəteri çox nişanədir. (F.123)

Üç sözdən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri qismən az işlənir.

Bu birləşmələrin əvvəlində gələn söz əlavə təyinedici funksiyası daşıyır.

Bu birləşmələrdə bəzən klassik üsluba xas sinonim və ya təzadlı sözlər kopulyativ birləşmə şəklində birinci tərəf-təyin kimi çıxış edir:

Bəyanə yetməyə dərdü qəmim fəsanələri,

Zəbanım atəşi-dildən çıxan zəbanə yetər. (F. 119)

Füzuli ikinci növ təyini söz birləşməsinin daha maraqlı variantlarını işlədir.

C. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Müasir dildə olduğu kimi

Orta əsrlərin ədəbi mətnlərində də üçüncü növ birləşmələr həm işlənmə dərəcəsinə, həm də struktur xüsusiyyətlərinə görə daha genişdir.

1. İkikomponentli birləşmələrin işlənmə intensivliyi daha çoxdur və hər üç ədibin qəzəllərində geniş işlənir.

2. Üçkomponentli birləşmələrdə öndə gələn işarə əvəzliyi (ol, şol, bu) onun mənasını konkretləşdirir və daha mükəmməl açıqlayır: “Ol dilbərin yolunda” (N.39); birləşmənin önündə qeyri-müəyyən əvəzlik (hər, qamu), qanğı, qansı və say işlənmə bilər və buraya “qanğı” və ya “qansı” sual əvəzliyini də əlavə etmək olar:

Qansı bağıın var bir nəxli, qədin tək barvər,

Qansı nəxlin hasili sibi-zənəxdanınca var? (F.131)

2.3. Birləşmənin önündə isim və sifət işlənməklə genişlənən konstruksiyaların bir qismi sanki ikinci növdən üçüncü növə keçid kimi təəsvür edilir:

Ey Füzuli, mən qənaət mülkünün sultanıyam,

Səltənət isbatı əynimdə pəlası-fəqr bəs. (F.171)

qənaət mülkü → *qənaət mülkünün sultanı*

3. Birləşmənin ortasında işlənmə sözün hesabına genişlənən konstruksiyalar: sifət və feli sifət; qeyri-müəyyən əvəzliliklər (hər, qamu, cümlə).

4. Dörd və ya daha çox komponenti olan üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin əsas modelləri: işarə əvəzliyi + sifət + isim + isim; işarə əvəzliyi + sifətləşmiş isim + isim + isim; say+sifət + isim+ isim; sifət + isim + sifət + isim

6. Bu birləşmələrin bir qismi izafətlə birlikdə sintaktik konstruksiya təşkil edir; onların böyük bir qismində birinci tərəf, bir qismində isə ikinci tərəf izafətlə verilir: İkinci tərəfi izafətlə verilən konstruksiyalar daha çox Füzuli və Xətayinin qəzəllərində işlənir, bunlara Nəsimidə nisbətən az rast gəlirik:

2.1.2. İzafət birləşməsi. Klassik ədəbiyyatda ərəb-fars dilinə xas izafət tərkiblərinin işlənməsi zəngin bir poetik dil-üslub ənənəsi olaraq iyirminci əsrin əvvəllərində davam etmişdir. Burada əsasən iki və üç, bəzən dörd və beş komponentli birləşmələrə rast gəlmək olar.

2.2. Fars dili ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin modelləri

2.2.1. İzafət tərkibləri. 1.1. İkikomponentli tərkiblər: isim+isim,

خیزو در کاسه زراب طربناک انداز

پیشتر زآنکه شود کاسه سر، خاک انداز (حافظ، 591)

Realist (vüqu) məktəbinin nümayəndəsi Baba Fəğaninin qəzəllərində tərəflərin biri mücərrəd məfhumla verilən tərkiblər maraqlı doğurur:

ز آب دیده برد سیل خانه مردم
رسول اشک چو پیش آورد رساله ما (فغانی، 79)

İsim+sifət tipli birləşmələrin çoxu “vəsfî” izafət növünü təşkil edir və daha çox Hafizin qəzəllərində işlənir. Bu birləşmələrin bir qismi daha çox təsviri xarakter daşıyır. Burada isim+əvəzlik və isim+feli sifət modeli də geniş işlənir.

1.2. Üç komponentli izafət tərkibləri.

Klassik şeirdə üç komponentli izafət işlənmə intensivliyinə görə iki komponentli birləşmələrdən geridə qalır. Burada isim+isim+isim modeli ən çox işlənən birləşmədir:

یار مردان خدا باش که در کشتی نوح
هست خاکی که باب نخرد طوفان را (حافظ، 25)

Bununla yanaşı, isim+sifət+əvəzlik, isim+sifət+isim, isim+sifət+qaydidiş əvəzliyi, isim+feli sifət+isim modelləri də diqqəti cəlb edir. Öndə “piş” sözü ilə düzələn tərkiblər “piş”, “celou”, “su” və bu kimi sözlər ikili xarakterə malikdir, yəni həm müstəqil leksik vahid kimi, həm də köməkçi söz kimi çıxış edir⁴¹. Araşdırmada üçkomponentli izafətin bir sıra başqa modelləri müəyyənləşdirilmişdir.

1.3. Dörd və daha çox komponentlərdən ibarət izafət tərkibləri izafət zənciri təşkil edir. Bu konstruksiya qəzəldə nisbətən az işlənir və onlar daha çox poetik obrazın zənginləşməsinə xidmət edir və bu sırada aşağıdakı modelləri qeyd etmək olar: isim+isim+isim+isim, isim+isim+isim+şəxs əvəzliyi, isim+isim+sifət+şəxs əvəzliyi, isim+sifət+isim+isim, isim+isim+ isim +sifət.

Beş komponentli izafət tərkiblərinin işlənmə intensivliyi olduqca məhduddur:

محرم راز دل شیدای خود
کس نمی بینم زخاص و عام را (حافظ ، 24)

2.2.2. Qeyri-izafət birləşmələr. Klassik ədəbiyyatda qeyri-izafət tipli ismi birləşmələr sintaktik vahid kimi mühüm yer tutur. Onların yaranmasında əsasən işarə, qeyri-müəyyən və sual əvəzlilikləri, saylar xüsusilə seçilir. Həmin birləşmələr daha çox iki və üç komponentdən ibarət olur və hər biri üzrə 8-dən çox model müəyyən edilmişdir.

2.2.3. Mürəkkəb konstruksiyalar və qoşmalarla düzələn birləşmələr

1. Birinci tərəfi qeyri-izafət, ikinci tərəfi izafət əlaqəsi əsasında düzələn birləşmələr: işarə əvəzliyi+izafət (isim+isim), işarə əvəzliyi+

41 s. 1374 .s. 50 .saxt zıban farsı, dıktır xısrı v glımlı rıd.ıntıshıratı hıvıı ktab. 50 .s.

+izafət (isim+sifət), say+izafət (isim+isim) və (isim+sifət), “həmə”, “hər” təyini əvəzlilik+izafət düzələn birləşmələr, “çənd”, “çəndin” sual əvəzliyi+izafət və s.

2. Birinci tərəfi izafət və ikinci tərəfi qeyri-izafət tipli birləşmələrə aşağıdakı əsas modellər daxildir: isim+ “hər” əvəzliyi+isim, “piş” zərfi+ “hər” əvəzliyi+isim, isim+ say+isim, isim+ “in”, “an” işarə əvəzliyi+isim

3. Bu birləşmələrin bir qismi izafət+qeyri-izafət+izafət tipli, böyük bir qisim isə qoşmalar və köməkçi sözlərlə düzəlir. “əz”+“ta” konstruksiyası, isim+əz+izafət(isim+isim), yanaşma (say+isim)+əz+yanaşma (iş.əvəzliyi+isim), əz+yanaşma (say+isim), izafət+əz+(iş. əvəzliyi+izafət), “qeyr”, “coz”, “bəraye” və “bəhr”+izafət, bənzətmə bildirən “ço”, “həmço” və “həmçun”+izafət

Klassik poetik mətnlərə xas xüsusiyyətlərdən biri burada sinonim, qeyri-sinonim, təzadlı və mütənasib sözlərin yan-yana işlənərək sintatik təkrarlar yaratmasıdır. Bu baxımdan bir çox söz birləşmələrinin tərkibində həmcins tipli söz sırası diqqəti cəlb edir.

2.3. İngilis dili ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin quruluşu.

Tədqiqatda həmin yöndə aşağıdakı əsas növ və modellər ayırd edilmişdir:

Birinci qrup: əsas tərəf – nüvəyə nisbətdə ondan əvvəl gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr; **İkinci qrup:** əsas tərəf – nüvəyə nisbətdə ondan sonra gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr; **Üçüncü qrup:** əsas tərəf – nüvəyə nisbətdə həm öndə, həm də sonda gələn asılı tərəflə düzələn birləşmələr. Bu qrupa ən azı üç komponentli birləşmələr daxildir.

Birinci və üçüncü qrupun hər birində daha üç model vardır: Birinci qrup üzrə: A. determiner+nüvə; B. Premodifiyer+nüvə; C. Determiner+premodifiyer+nüvə; üçüncü qrup üzrə isə: A. Determiner+nüvə+postmodifiyer; B. Premodifiyer+nüvə+postmodifiyer; C. Determiner+premodifiyer+nüvə+postmodifiyer.

2.3.1. Birinci qrup üzrə modellər.

A. bəndinə aid modellər: ön determiner+nüvə, ön determiner+orta determiner (possesiv)+nüvə, orta determiner (artikl, işarə, possessiv, relyativ)+nüvə, son determiner+orta determiner+nüvə;

B. bəndinə aid modellər: premodifiyer (possesiv)+nüvə, premodifier (sifət)+nüvə, premodifiyer (say)+nüvə, premodifiyer (say)+premodifiyer (isim)+nüvə, premodifiyer (-ing feli sifəti)+nüvə, premodifiyer (prepozitiv tərkib)+nüvə, premodifiyer (genetiv)+nüvə, premodifiyer (zərf tərkibi)+nüvə və s. Bu bəndə daxil olan bəzi birləşmələrdə iki premodifiyer yan-yana işlənir və belə bir model yaranır: premodifiyer (prepozitiv tərkib)+

premodifiyer (sifət)+növə:

Was used in giving gentle doom

And taught it thus a new to greet (Sh.179)

C. bəndinə aid mürəkkəb tipli modellər: orta determiner (artikl)+premodifiyer (isim)+növə; mənsubiyyət bildirən orta determiner (possesiv)+premodifiyer (sifət)+növə modeli geniş işlənir.

2.3.2. İkinci qrup üzrə modellərin işlənmə çevrəsi məhduddur: nüvə+prepozitiv fraza, nüvə+apozitiv tərkib, nüvə+relyativ tərkib, nüvə+postmodifiyer (əvəzlik), nüvə+postmodifiyer (zərf), nüvə+postmodifiyer (-ing feli sifəti).

2.3.3. Üçüncü qrup üzrə modellərdən

A. bəndinə aid: orta determiner (artikl)+nüvə+postmodifiyer (prepozitiv fraza) modelində bəzən iki nüvə arasında “and” (və) bağlayıcısı işlənir:

An anlaas and a gipser al of silk

Heeng at his girdel , whit as morne milk (P.123)

B. bəndinə aid modellər: premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (apozitiv tərkib), premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (prepozitiv fraza), premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (relyativ -ed feli sifət tərkibi), premodifiyer (genetiv fraza)+nüvə+postmodifiyer (apozitiv tərkib), premodifiyer (prepozitiv fraza)+nüvə+postmodifiyer (prepozitiv fraza), premodifiyer (zərf)+nüvə+postmodifiyer (zərf tərkibi), premodifiyer (-ed feli sifəti)+nüvə+postmodifiyer (relyativ –ed feli sifət tərkibi);

C. bəndinə aid modellər: orta determiner (possesiv)+premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (relyativ tərkib) modeli geniş işlənir: orta determiner (possesiv)+premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (ismi fraza), orta determiner (artikl)+premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (relyativ tərkib), orta determiner (artikl)+premodifiyer (-ing feli sifəti)+nüvə+postmodifiyer (prepozitiv fraza), orta determiner (sual)+premodifiyer (sifət) = nüvə+postmodifiyer (relyativ –ing tərkibi), orta determiner (işarə)+premodifiyer (sifət)+nüvə+postmodifiyer (relyativ tərkib), orta determiner (artikl) + premodifiyer (adyektiv isim) + nüvə + postmodifiyer (prepozitiv fraza).

Üçüncü fəsil “Poetik nümunələrdə ismi birləşmələrin dil-üslub özəllikləri” adlanır. Poetik dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunların tədqiqi dildə baş verən fonoloji, leksik-semantik və qrammatik proseslərin daha dərinədən və daha geniş şəkildə müəyyən edilməsinə

imkan yaradır. Bu baxımdan Orta əsrlər daha zəngindir və istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə yaranan poetik üslubun çevrəsi təkcə poeziya və ədəbi əsərlərlə məhdudlaşmır, belə ki, həmin üslub başqa mətnlərə də xasdır.

Poetik dilin tədqiqində struktur-təsviri və müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə olunması daha məqsədəuyğun sayılır.⁴² Burada iki əsas funksiyanı ayırd etmişdir: sosial və ekspressiv⁴³. Poetik mətnin əsas ünsürlərindən biri dilin bir sıra normativ qaydalarının pozulmasından ibarətdir. Ekspressivlik təkcə poetik dilə deyil, ümumiyyətlə dilə şamil edilirm biridir.⁴⁴

3.1. Azərbaycan və fars dili ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin linqvopoetik özəllikləri. İzafət və qeyri-izafət tipli həmin birləşmələrin böyük bir qismi daha çox bədii obrazlar və poetik-üslubi paralellər kimi diqqəti cəlb edir. Əslində bu tip birləşmələrin böyük bir qismi klassik ədəbiyyatın uzun əsrlər boyu təsbitləşən ənənəvi poetik dil sistemində daxildir və onların özünəməxsus linqvopoetik strukturu vardır ki, bunları üç dəstəyə ayırmaq olar:

3.1.1. Birləşmənin tərəfləri arasında analogiya və paralellik münasibəti: fars ədəbi dilində izafət birləşmələrinin böyük bir qismi tərəflər arasında olan bənzətmə və analogiya əlaqəsinə görə fərqlənirlər və təsadüfi deyildir ki, izafətin növlər üzrə təsnifatında “اضافه تشبيهی” – təşbih növ izafət xüsusi olaraq ayrılır⁴⁵

Bəlli olduğu kimi, “məqlub” (çevrilmiş) adlanan birləşmələrin böyük bir qismində tərəflər arasında bənzətmə əlaqəsi təsvir ünsürü kimi çıxış edir: لب غنچه, سرو قد (sərv boylu), رخ لاله (lalə üzlü), گل چهره (qönçə ağızlı). Oxşar hal Azərbaycan ədəbi dilində vardır.

Azərbaycan ədəbi dilində milli strukturlu birləşmələr xüsusi yer tutur, Məs, Füzulidə “ol üzü gül”(F,222). Burada işlənən əsas modellər: hissi məfhumlar olan şəm ilə rüx, ruy, ariz və rüxsar (üz); rüxsar ilə gül və ya gülzar; zülf ilə zəncir və kəmənd; mehrab ilə əbru (qaş); ləb (dodaq) ilə ləl; qəmzə və müjgan ilə navək(ox) və ya tir; hissi və qeyri-hissi məfhumlar olan gənc (xəzinə) ilə qəm; gənc ilə eşq; dövlət ilə eşq; nəqd ilə can, ömür arasında.

⁴² Бауш К.-Рихард. Сравнительное языкознание, прикладная лингвистика и перевод.с.170

⁴³ Березин Ф.М. История лингвистических учений.с.214-218

⁴⁴ Структура и функционирование поэтического текста. М. Наука. 1985.с.6

⁴⁵ 847 . s . دستور جامع زبان فارسی. عبد الرحيم همايونفرخ .

3.1.2. Birləşmələrin tərəfləri arasında məcazlaşma və kinayələşmə əlaqəsi. Poetik dilin əsas cəhətlərindən biri dil faktlarının bütün səviyyələrdə, xüsusilə leksik və qrammatik-sintaktik səviyyədə məcazlaşmasıdır ki, bu amil dilin ekspressiv funksiyasını gücləndirir və ön plana çəkir.⁴⁶ Dildə məcazlaşmanın işarələr sisteminə keçərək kinayələşməsi daha güclü ekspressiv təsir yaradan bir amildir.

3.1.3. Sintaktik parallel və təkrarlar.

“Parallelizm özündə biri digəri vasitəsilə dərk olunn və onun analoqu kimi çıxış edən elə bir ikili vahiddir ki, onlardan biri o birisinin eyni deyildir, ancaq onlar bir-birindən ayrı da mövcud olmadan analogiya vəziyyətindədir.”⁴⁷

Sintaktik təkrar və parallel kimi çıxış edən birləşmələr həm izafət və təyini söz birləşmələrini, həm də hər ikisinin iştirak etdiyi mürəkkəb konstruksiyaları əhatə edir.

3.2. İngilis dili ədəbi nümunələrində ismi birləşmələrin lingvo-poetik özəllikləri. İngilis dili ədəbi nümunələrində Azərbaycan və fars poetik mətnlərinə xas bədii-üslubi zənginlik müşahidə olunmasa da burada bir sıra maraqlı məqamlara rast gəlmək olur və həmin məqamlar daha çox Şekspirin sonetlərində nəzəri cəlb edir. Burada işlənən sintaktik birləşmələrdə tərəflər arasında müqayisə və analogiya əlaqəsi fərqli şəkillərdə və məzmununda özünü göstəri.

1. Müqayisə, bənzətmə və analogiya əlaqəsi:

My faire bryd, my sweete cynamome?

A waketh , lemman , myn and speketh to met! (P.129)

Bu misalda nazlı gözəl gəlin iki predmetlə şirin səhnə və xoş rayihə ilə müqayisə edilir. Aşağıdakı beytdə günəş şöləsi səmanın gözü kimi təsəvvür edilir, qızılı üz isə günəşin şöləsi ilə dünyanın işıqlanmasına işarədir:

Sometimes too hot the eye of heaven shines

And often in his gold complexion dimm'd; (Sh.37)

Sintaktik əlaqə əsasında yaranan söz birləşmələrində analogiya əlaqəsi hissi məfhumla mücərrəd məzmunlu sözlər arasında qurularkən həmin sintaktik konstruksiyanın ifadə etdiyi ekspressivlik daha güclü olur. Bu baxımdan bir sıra nümunələr maraqlıdır.

2. İsmi birləşmələrin məcazlaşması və kinayələşməsi onların ifadə

⁴⁶ Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. М. Наука.1981.s.50-65

⁴⁷ Структурализм: «за» и «против». Сборник статей. Перевод с англ., пол., и др. М., Прогресс. 1975.s.90

etdiyi ekspressivlik münasibətini daha güclü və təsirli edir. Belə üslubi fəndlərdən biri personifikasiya adlanır və Şərqdə bunu təşxis və ya kinayəli istiarə adlandırırlar.

Dissertasiyanın əzas məzmunu əks etdirən nəşrlər:

1. Azərbaycan, Fars və İngiliz Dillərinin Tipoloji İncelenməsi (Orta Çağ Örnəklerine Dayanaraq Soruna Genel bir Yaklaşım). / Türk Dünyası Kültür Dergisi/ YOM. 2009, № 16. s.87-92.
2. Azərbaycan dilində birinci növ təyini söz birləşmələri və onların fars dilində ekvivalenti. / Filologiya məsələləri / AMEA Əlyazmalar İnstitutu. 2010, №1. s.29-39
3. Azərbaycan dilində üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin fars və ingilis dillərində qarşılığı / Filologiya məsələləri / AMEA Əlyazmalar İnstitutu. 2010, № 2. s.14-26
4. Orta əsr fars və türkdilli poetuk mətnlərdə söz birləşmələrinin ortaq dil-üslub ənənələri./ Elmi Axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, Fəlsəfə, Tarix, İncəsənət və nəzəriyyə aspektləri)/ AMEA Folklor İnstitutu. 2010, №2. s.47-55
5. İngilis dilində ismi birləşmələrin ümumi quruluşu./ Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri / Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi. Bakı. 2010. № 3. s.18-24
6. The Third Kind of Complex Noun Phrases in Turkish Language and their equivalence in Persian and English. /International Conference: Syntax in cognitive grammar (programme and Book of abstracts)/. April 9-10, 2010. Czestochowa. Poland.p.24
7. Azərbaycan dilində birinci növ təyini söz birləşmələri və onların ingilis dilində ekvivalenti./ Filologiya məsələləri/. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. 2010, № 6. s.112-125
8. İngilis dili ismi birləşmələrində öndə gələn asılı tərəf: Determinerlər / Filologiya məsələləri/. AMEA Əlyazmalar İnstitutu.2010, № 7. S. 125-135
9. The First kind of Complex noun phrases in Turkish language and their equivalents in English./ Using Corporain Contrastive and translation studies (UCCTS)/. Edge Hill University. 27-29 July 2010. P.54
10. İngilis dili ismi birləşmələrində premodifiyerlər / Filologiya məsələləri / AMEA Əlyazmalar İnstitutu.2010, № 9. s.114-122
11. İngilis dili ismi birləşmələrində postmodifiyer./ Filologiya məsələləri/ AMEA Əlyazmalar İnstitutu.2010, №11. S. 68-80

12. Number Sistem of the Head noun in English and Persian./ Internatinal Journal of Academic Research/. Baku. 2010. Vol.2. № 4. p.399-407
- 13.The Head Noun in possessive constrtuction in English and Persian Languages. /Internatinal Journal of Academic Research/. Baku. 2010. Vol.2. № 5. p.359-364
- 14.The First kind of Complex Noun Phrases in Turkish Language and their equivalents in English. /Internatinal Journal of Academic Research / Baku. 2010. Vol.2. № 6. p.492-497
- 15.Adjective Modification of the Head Noun in English and Persian Languages./ Internatinal Journal of Academic Research/ Baku. 2011. Vol.3. № 1. p.678-684
- 16.English, Turkish and Persian Languages Compound Words as lexemes. / Internatinal Journal of Academic Research/. Baku. 2011. Vol.3. № 2. p.269-274
- 17.Ezafe construction in complex noun phrases in persian medieval poems. / Internatinal Journal of Academic Research / Baku. 2011. Vol.3. № 3. p.805-812
- 18.Non-ezafe construction in persian medieval poems / Internatinal Journal of Academic Research / Baku. 2011. Vol.3. № 4. p.292-297

Азиза Гусейн кызы Ханчобани Ахранджани

**ИМЕННЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на основе азербайджанских, персидских и
английских литературных образцов средневековья)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации проводится сопоставительный анализ структурных особенностей именных словосочетаний азербайджанского, персидского и английского языков на основе средневековых художественных образцов. При разработке данной проблемы автор исходит из общетеоретических положений современных и новых лингвистических школ и концепций. Примеры для исследования взяты из поэтического наследия Джамии, Хафиза, Баба Фагани, Насими, Хатаи, Физули, Шекспира и др.

В первой главе наряду с общим определением именных словосочетаний на трех языках, в общих чертах дается описание их синтаксической структуры и компонентов, а также порядка их следования.

Во второй главе определяются структурные особенности именных словосочетаний в каждом из сопоставляемых языков на образцах классического художественного наследия. Здесь также выявляются основные структурные модели именных словосочетаний на примерах трех языков

Учитывая экспрессивные и образно-стилистические черты художественной речи, в третьей главе освещаются характерные особенности именных словосочетаний в поэтических примерах исследуемых языков. В этом плане привлекает внимание изменение характера синтаксических и смысловых отношений между компонентами. Здесь важное значение имеют художественные аналогии и метафоризация словесных единиц. Все эти моменты детально излагаются на конкретных примерах из трех языков.

Azizeh Khanchobani Ahrancani

**COMPLEX NOUN PHRASES IN DIFFERENT
SYSTEMATIC LANGUAGES
(Getting samples from Azerbaijani, English
and Persian medieval literary texts)**

SUMMARY

There are a great number of scientific and systematic studies about the grammatical categories of Azerbaijani, English and Persian languages. One of those important ones is complex noun phrases. This thesis investigates the complex noun phrases, syntactically and semantically in Turkish(Azerbaijani), English and Persian languages based on the medieval literary texts existed in the mentioned languages. Samples have been extracted from Jami, Hafez and Baba Faghani, Fuzuli, Nasimi and Khataies' in Azerbaijani and William Shakespeare and Sir Geoffrey Chaucer s' in English.

Ignoring the introduction that is the gate way for the study,the first chapter deals, generally, with the syntactical structure of the complex noun phrases in the three mentioned languages. The base point in investigation is modern linguistics.The second chapter analyses the poems form the selected poets' masterpieces, finds out the shared points and controversies in the structures of the complex noun phrases being used in the selected poems. A poem is not a delicate piece of pottery that clumsy hands may drop and break in pieces. It can be analysed, dissected ,put under the microscope; and the closer and more detailed the examination.

The more one finds to admire as with any work of art. So in the third chapter some figures of speech or rhetorical figure such as simile and metaphor in those phrases are discussed.Simile has been widely used in literature for their expressiveness as a figure of speech. Even though both similes and metaphors are forms of comparison, similes indirectly compare the two ideas and allow them to remain distinct in spite of their similarities, whereas metaphors compare two things directly.The shared points and differences among the samples of three languages are shown in details.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЗИЗА ГУСЕЙН КЫЗЫ ХАНЧОБАНИ АХРАНДЖАНИ

**ИМЕННЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ**
(на основе азербайджанских, персидских и
английских литературных образцов средневековья)

10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2011